

ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ (кінець XVI—перша половина XVII ст.)

У статті аналізуються чинники формування козацької самосвідомості, а також роль і значення в цьому процесі Запорозької Січі. Відзначено вплив на еволюцію духовних засад козацтва ідеї спадкоємності історичних традицій Русі-України та національно-визвольного руху.

Серед складників духовного буття, які витворює кожен народ у своїй історичній генезі, особливе місце посідає етнічна свідомість. Її еволюція простежується в періоди змін домінуючих стереотипів поведінки етносу, його світоглядних засад та форм спілкування. Яскравий приклад даного явища в історії українського народу спостерігався в епоху "революційного стрибка після тривалої еволюції" (кінець XVI — перша половина XVII ст.) [1]. Проблема поступу нових паростків духовного життя тогочасного суспільства і на сьогодні залишається дискусійною. Так, на думку І. В. Паславського, вона проявлялася в зміні поглядів на право і свободу людської особи та цілеспрямованому формуванні патріотизму через творення "культу козацтва" і "культу пам'яті" [2]. Майже протилежної точки зору дотримується Н. М. Яковенко, заявляючи: "Все нове, привнесене в буденне життя прискореним пульсом доби, ковзає легкими брижами над товщею ще непорушних вод, усе приміряється до звиклої шкали цінностей" [3]. Істину, як завжди, слід шукати посередині. Зазначимо лише, що в ході культурно-національного піднесення важлива роль належала козацтву.

Наприкінці XVI ст. козацький ідеал — вільної людини, яка користувалася імунітетними правами, в основних рисах уже був сформований і глибоко проникав у свідомість українського суспільства. Тому, насамперед, потребують вивчення питання чинників становлення козацької самосвідомості. З іншого боку, важливо простежити вплив козацтва на різні сфери духовного життя суспільства: релігійну свідомість, політичне мислення, стереотипи морально-етичних цінностей тощо.

У "Протестації" київського митрополита Йова Борецького та інших православних ієрар-

хів від 28 квітня 1621 р. українське козацтво визнавалося представником народних культурних і релігійних традицій: "вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Про них думають, нібито вони є простаками, котрі знань і розуму не маючи, піддалися намовам духівництва. Але ж бо ми ані од послуух належного їх не одводимо, ані їх бунтуємо, та й розуму в ділах і чинах їх не учимо. Самі вони природний розум і од бога даровану кмітливість мають. То ж і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх-давен між ними живуть і процвітають. До того ж те плем'я чесного народу руського, з насіння Яфетового, котре Чорним морем і по-суху Грецьке Царство воювало. З того бо те військо покоління, котре за Олега, монарха руського, в своїх моносілах (човнах) по морю і по землі (приправивши колеса до човнів) плавало (та пересувалося) і Константинополь штурмувало. Се ж бо вони за Володимира Великого, святого монарха руського, Грецію, Македонію та Іллірик воювали. Се ж їхні предки разом із Володимиром хрестилися і віру християнську од Церкви Константинопольської приймали, і по день нинішній у тій вірі родяться, хрестяться і живуть" [4].

Мабуть, не лише політичні мотиви, пов'язані з відновленням православної ієрархії (1620 р.), вплинули на оцінку козацтва духовними отцями. Документ з'явився на світ до Хотинської битви, де запорожці відіграли визначну роль у зупиненні османської агресії проти українського та інших європейських народів. Разом з тим, ці дві події сприяли глибокому усвідомленню козацтвом свого місця і ролі в суспільному житті. Витоки даного явища слід шукати в попередній час.

У перші десятиліття свого існування козацтво не відчувало себе єдиною силою чи соціаль-

ним прошарком, а тому всі зусилля концентрувалися на конкретній громаді. Козаки об'єднувалися на основі рівності без врахування соціального походження і матеріального становища. Всі норми внутрішньої поведінки формувалися в умовах прикордоння і ґрунтувалися на пріоритетних інтересах громади. Рішення приймалося більшістю голосів на зібранні або ж раді, яка, насамперед, визначала і забезпечувала надійність об'єднання на означений строк. Спільна ідея зміцнювала прагнення козакуючих у досягненні поставленої мети. Досить слушно підмітив внутрішні фактори функціонування такого типу соціальної групи людей середньовічної епохи А. Я. Гуревич: "В рамках такої групи не було господства и подчинения. Социальные связи внутри корпорации строятся не по "вертикали", а по "горизонтали". Требуя от каждого из своих членов подчинения определенной дисциплине, одинакового образа жизни и даже мыслей, навязывая им жесткое клише поведения, корпорация вместе с тем воспитывала их в духе равенства, взаимного уважения прав сочленов группы, спланивала их в защите этих прав и общих интересов от посягательств со стороны любых внешних сил" [5].

Становище суттєво змінилося із заснуванням Запорозької Січі. За досить короткий період козацтво виробило власну військово-політичну структуру — кіш, стало значною суспільною силою. Разом з тим козаки не поривали зв'язків з волостю, виступаючи на захист давніх народних традицій та православ'я. Вони відчували себе більше членами запорозької громади, об'єднаної особливими соціальними і моральними критеріями, ніж вільними індивідами суспільства в цілому. Відповідно й зародження ідеї козацької свободи було наслідком не лише вільного життя в степах, а й соціально-політичної ситуації в південних районах України, які перебували під постійною загрозою нападу татарських кочівників. На думку П. О. Куліша: "это была республика, образовавшаяся в силу противодействия русского духа татарскому. С одной стороны, она сохраняла главные черты своего происхождения, — именно — христианскую веру и богатырские обычаи, а с другой — усвоила себе наезднические нравы, без чего невозможно было бы ей существовать" [6].

Отже, козацтво являло собою соціальне самозахищене об'єднання, покликане до життя умовами існування на прикордонні з відповідними моральними критеріями. Військова доблесть, честь, добра слава, патріотизм, благородство і готовність до самопожертви заради досягнення спільної мети стали невід'ємними рисами запорозького лицаря [7]. Система запорозьких

цінностей, за слушним висловом Ігоря Кравченка, була "тією таємною доктриною, котра відкривала сакральні істини буття, не знаючи яких людина гинула в марній боротьбі з минулим і суетним" [8]. Водночас внутрішній світ козаків відзначався й суперечливими рисами. "У внутрішніх якостях запорозького козака, — писав Д. І. Яворницький, — помічалася суміш добродетелей і вад, завжди, втім, властива людям, які вважають війну головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі й безжальні щодо своїх ворогів запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами у стосунках одне з одним, мирними сусідами до своїх соратників за ремеслом, українських і донських козаків" [9].

В основі січового братства лежав своєрідний аскетизм. Він проявлявся, насамперед, у готовності до смерті, чим козаки завжди дивували іноземних спостерігачів, спартанському перенесенні фізичних страждань, у байдужості до побутового комфорту. З часом ці риси запорожців було опоетизовано й витлумачено як традиційні для українського національного характеру. Разом з тим створювалися відповідні стереотипи психології українців, котрі відігравали як позитивну (максимальна мобілізація сил в історично вирішальні моменти), так і негативну (зневажливе ставлення через довготривале іноземне панування до самого інституту державної влади) роль.

Козацький аскетизм, очевидно, дав підставу і для ототожнення запорожців із членами західноєвропейських духовно-лицарських орденів. Тим більше, що протягом XVI ст. ідея середньовічного лицарства продовжувала існувати в Речі Посполитій. Як слушно підмітив Йохан Хейзінга: "Повсюду, где рыцарский идеал исповедовали в наиболее чистом виде, особое ударение делали на его аскетическом элементе. В период расцвета он (действительно) естественно, и даже по необходимости, соединялся с идеалом монашества — в духовных рыцарских орденах времен крестовых походов" [10]. Подібно ченцям-лицарям козаки вбачали у походах проти "невірних" не лише подвиги доблесті і засіб здобуття слави, а й релігійні мотиви [11]. Польський історик Тадеуш Чарновський, зокрема, писав: "Законом на Запорозжі було суворе військово-чернече життя і на його пом'якшення не впливали ні сусідство, ні багатства, здобуті в Туреччині та Криму, ані навіть час" [12]. Його співвітчизник Маріан Дубецький вважав, що ініціаторами створення січових порядків виступили шляхтичі, які були знайомі із західноєвропейським лицарством [13]. Дослідник Запорозжя А. О. Скальковський називав козаків ченцями війни: "Схоже на католицькі римські ордени, козацтво було

пов'язане узами общини (*societas*), віри (*religio*) і покликання (*vocatio*) або ж мети свого об'єднання" [14]. Зрештою "рыцарская привязанность к вере,— заявляв один із істориків середньовіччя,— во имя которой было совершено немало блестящих подвигов, целомудрие и простой, даже суровый образ жизни, их пламенная любовь к свободе и горячее участие в деле освобождения угнетенных братьев на Украине, наконец, демократический строй их общины,— ставили в глазах современников и историков этот своеобразный военный союз наравне со Спартанской республикой и орденом Мальтийских рыцарей" [15].

Порівняння Січі з європейськими духовними орденами спостерігаємо й сьогодні [16]. Справді, в них чимало аналогічного, наприклад, обряд вступу до товариства, на що звернув увагу ще у XVII ст. французький офіцер П'єр Шевальє: "Треба перепливти їх (пороги.— *В. Ш*), а потім зробити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком, так само, як мальтійські лицарі, щоб удостоїтися честі стати членом їхнього ордену, зобов'язані відбути паломництво" [17]. Можна додати також високий статус свободи, побратимство, пошуки лицарської слави і здобичі, культ Діви Марії Покрови. Водночас існували принципи відмінності між лицарями-ченцями і запорозьцями, що впливали на формування їх світоглядних засад. Таємні духовні ордени (іоанітів, тамплієрів) [18] створювалися з представників дрібного і середнього дворянства. Їхня зростаюча політична й економічна влада перетворювалася в основу католицького панування на Сході. Численні земельні володіння майже в усіх країнах Західної Європи забезпечували досить сите життя. Членами запорозької громади ставали вихідці з різних соціальних верств — від селянина до шляхтича. Джерелом їхнього прибутку була не феодална рента, а пошуки так званого "козацького хліба" з обов'язковим прикладанням власних зусиль. При цьому Запорозька Січ набула загальнонаціонального значення у боротьбі проти іноземного гніту та зовнішньої агресії.

У середовищі січової громади характерні риси лицарства — рівність, взаємоповага, благородство — проявлялися у спілкуванні запорозьців. Козаки називали себе товаришами, що в тогочасній польській мові означало "дворянство", яке служило в привілейованих гусарських хоругвах на відміну від рядового складу жовнірства. Товариство для запорозьців ідентифікувалося із шляхетством у Речі Посполитій. Порівняння лицарства і шляхетства було досить популярним наприкінці XVI ст. Хоча й створити власне лицарство на зразок західноєвропейського поль-

ській шляхті не вдалося. В цьому контексті цікавим є зафіксоване Бартошем Папроцьким звернення запорозьців до Самуеля Зборовського при врученні йому гетьманської булави: "Ми, милостивий пане, вбачаючи у тобі пана лицарського і шляхетного походження, що для нас мало важить, тільки справа і серце мужне..., зичимо тобі, аби нами довго порядкував, звідкіля б і собі, і нам, і вітчизні милій, і своїм нашадкам безсмертну славу здобув" [19]. Безперечно, що опис цієї події мав і певне ідеологічне підґрунтя, а саме — утвердити за шляхтою лицарські традиції. Аналогічними атрибутами Папроцький наділив і козацького гетьмана князя Богдана Ружинського: "Понехтував він багатствами і полюбив славу захисту кордонів. Залишивши тимчасові земні блага, терплячи голод і нужду, стоїть він, мов мужній лев, і жадає лише кривавої бесіди з невірними" [20].

Ідея лицарської гідності поступово проникала у свідомість різних верств населення. Київський католицький єпископ Йосип Верещинський у 90-х роках XVI ст. пропонував навіть заснувати лицарську школу на Січі для шляхетської молоді. Він виступив проти урядових репресій щодо козацтва. На думку єпископа Верещинського, козаки були такими ж лицарями, як шляхтичі, а значить мали всі підстави розраховувати на статус повноправних громадян Речі Посполитої, користуватися специфічними джерелами прибутків і широкими політичними правами [21].

В ході козацьких повстань кінця XVI ст. характерних рис набували звернення, в яких козаки іменувалися лицарями. Наприклад, "Я, Криштоф Косинський, ми — сотники, отамани і все лицарство Війська Запорозького" [22], "З почуттям лицарської нашої вольності, гетьман і все лицарство Війська його королівської милості Запорозького" [23]. У листі старшого Війська Запорозького Івана Кучковича до канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, останній іменувався "опікуном людей лицарських" [24]. До цього ж часу належить героїзація козацьких постатей Дмитра Вишневецького (Байди), Івана Підкови та Самійла Кішки у народних думах та історичних піснях. Характерною їх особливістю є насиченість розповідними елементами з життя героїв, підкреслення типових рис — патріотизму, мужності, миролюбності. Тож народна творчість сприяла поширенню козацького ідеалу в житті тогочасного суспільства. Важливим чинником цього процесу стала й поява певного взірця морального авторитету серед козацтва.

Серед славних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Вихідець з православної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Са-

гайдачний здобув освіту в Острозькій школі, яка відповідала тогочасному вищому навчальному закладу [25]. Прогресивні традиції школи справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Однак, цивільна служба не припала до душі талановитого юнака і він віддав перевагу лицарському ремеслу.

На Запорозжі Петро Сагайдачний досить швидко здобув авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків. Згодом козаки обирають його кошовим отаманом. Під проводом Петра Сагайдачного запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Кафу, Ізмаїл, Кілію, Синоп, Трапезунд. Згодом він вступив на державну службу і між 1610 і 1613 рр. вперше обирався старшим реєстру. Успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчутти властям силу козацтва і його необхідність для держави.

Прагнення домогтися прихильності Сигізмунда III для поліпшення становища православних в Україні стало визначальним у рішенні Петра Сагайдачного вирушити в експедицію до Москви восени 1618 р. на допомогу королевичу Владиславу. На чолі 20-тисячного загону козаків гетьман оволодів Путивлем, Лівнами, Єльцем і розгромив царське військо під Серпуховом. Переговори між Владиславом і царськими посланцями завершилися підписанням Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р., згідно з яким королевич відмовився від московського престолу, а до складу Речі Посполитої відійшла Смоленська земля та Чернігово-Сіверщина.

Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, яка занепала після Берестейського собору. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив п'ятьох єпископів на православні кафедри, а ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря — Йова Борецького — у сан митрополита Київського і Галицького. Ця подія привела до загострення відносин між польсько-шляхетським урядом і козацтвом. Однак, загроза турецької агресії після поразки кварцяного війська на Цецорських полях змусила короля знову звернутися за допомогою до Сагайдачного.

Понад місяць тривали бої під Хотином (1621 р.), в результаті яких армія султана Османа II зазнала значних втрат. Вирішальна роль у відсічі турецької експансії належала українським козакам, слава про яких, за словами сучасника, "поширилася далеко серед різних народів" [26]. В одній з битв Петро Сагайдачний був тяжко поранений. Перебуваючи на лікуванні в Києві, він заповів своє майно на освітні й благодійні цілі. На думку Касіяна Саковича, гетьман Війсь-

ка Запорозького був взірцем чесного служіння Вітчизні.

Петро Сагайдачний був не єдиним представником української шляхти, яка, ставши на нелегку стежу, здобула заслужений авторитет у сучасників. Визначними борцями за лицарські права, покровителями розвитку освіти й культури, ревнними захисниками православ'я виступали й соратники гетьмана — Оліфер Голуб, Матвій Пирський, Марко Жмайло та їхні наступники. Так, у листі старшого реєстру Івана Кулаги, адресованому печерському архимандриту Петрові Могилі від 12 березня 1632 р., містилося схвалення об'єднання лаврської школи з братською Богоявленською і висловлювалася готовність взяти їх під захист. "Мы яко завше з предков своих, — зазначалося в посланні, — войско запорожское звикло чинити старание о добрим и пожитечним церкви божой, не мней и тепер в том не уставаючи, звлаща видаючи знать зезволенье Духа Святого, тудеж згодное застановленье всего народа нашего русского, духовного и светского — их милости панов шляхти яко и посполства, абы науки або увиченя в писме святом ку подпоре благочестия нашего при церкви братской св. Богоявлении были за старанем, коштом и накладом в Бозе превелебного отца е.м. П. Могилы, — теды и мы, видечи барзо речь слушную и церквом божиим пожитечную, — тоеюж милостью братерскою обовязанные будучи, зезволяем и на то припадаем, и при той церкви братской яко и при школе новозаложенной и при шпитале до ней належачом обовязуем стоять и опоновать до горл своих" [27]. Заступництво і покровительство над Києво-Могилянським колегіумом підтвердили також гетьман Богдан Хмельницький та його син Юрій. Саме в середовищі козацької еліти, яка орієнтувалася в тогочасних суспільних процесах, утверджувалося розуміння необхідності підтримки давніх народних традицій, освіти, науки, культури. На цьому ґрунті викристалізувалася ідея національно-територіальної автономії, а згодом і власної держави.

Усвідомленню козацтвом спадкоємності між князівською Руссю та Україною сприяли його тісні контакти з представниками тогочасної інтелігенції. Тяглість вікової історичної спадщини підкреслював уже автор одного з перших творів полемічної літератури Герасим Смотрицький. У книзі "Ключ царства небесного" (1587 р.), присвяченій князеві Костянтину Острозькому, зокрема, говорилося: "Таковым благословением почтил и увелебил Бог одного великого Владимира, преславно, и много чудно крестившего землю русскую, которого церкви и роду, зацная линия и донныне неустала, в нейже истинный наследник, и властный потомок, ваша княжа ми-

лость, есть еси и на месце оных великосановных и многославных предков своих наступае" [28]. Цілком очевидним було знайомство освіченої частини запорожців з творами письменників-полемістів. Про це, зокрема, свідчить козацьке послання депутатам конвокаційного сейму Речі Посполитої 1632 р. В ньому, зокрема, містилося прохання ліквідувати унію, "щоб уніати, які володіють чужим добром, віддали його тим, кому воно належить, тобто духовенству давньої грецької релігії, послушному константинопольському патріарху". В противному разі, заявляли козаки, "нам доведеться шукати іншого шляху для заспокоєння своєї совісті" [29]. Прагнення козацтва до політичної спільки з шляхтою обґрунтоване належністю до єдиного "народу руського" простежується в листі старшого реєстру Івана Кулаги до учасників житомирського сеймику від 30 травня 1632 р: "При обранні короля його милості пана нашого милостивого справедливо думаємо, що без нашого подання і згоди він не може бути обраним, оскільки Річ Посполита визнає нас за своїх членів і ми зносимо на своїх шиях найгірші удари" [30]. Ще чіткіше воно постало у посланні запорожців до королевича Владислава від 5 вересня того ж року. Отже, козацтво бачило себе невід'ємною частиною свого народу, який мав давню і славу історію, і висловлювало прагнення представляти його інтереси і захищати від ворожих посягань.

У ході народних повстань 20—30-х років XVII ст. за козацтвом утвердилась репутація захисника загальнонаціональних інтересів. Поширення козацького ідеалу дозволяло ватажкам повстань за досить короткий період залучити до своїх лав тисячі селян та міщан. На той же час припадає і зростання чисельності нереєстрового козацтва, яке стало провідником боротьби за "давні лицарські вольності". Так, в універсалі Карпа Скидана від 29 листопада 1637 р. до реєстрових і мешканців Корсуня та Стеблева зазначалося: "Пам'ятаючи славу нашу лицарську, права і вольності наші..., щоб ми всіма силами повстали проти цих душманів і ворогів віри нашої" [31]. Цікаво, що в інших аналогічних закликах Скидан іменував себе "полковником Війська Запорозького, опікуном над усією Україною" [32]. Фактично маємо справу з першим свідченням визнання козацтвом належності не лише до Війська Запорозького як мілітарної сили, а й до певного національно-територіального суб'єкту. Напевно, під Україною в даному разі розумілося Подніпров'я. Проте сам факт вживання даного терміну свідчить про значний поступ козацької самосвідомості. Вже наступного року універсали гетьмана Якова Острянина доходили до віддалених міст і сіл Поділля, Волині та

Покуття [33]. Ксьондз Шимон Окоцький зазначав у своєму щоденнику, що після кількох перемог над коронним військом "Острянин був задоволений і вже поділяв Україну: одному Переяслав, другому Київ, третьому Волинь віддавав" [34]. Таким чином, бачимо прагнення ватажків повстанців розширити ареал земель з козацьким самоврядуванням далеко за межі Подніпров'я.

Незважаючи на поразку повстань, козацтво набуло значного досвіду боротьби, налагоджувало союзницькі стосунки з Кримом та Доном, гартувало кадри. Це дозволило Богданові Хмельницькому і його соратникам досить оперативно провести підготовку до виступу на початку 1648 р. Перші гетьманські універсали, листи і грамоти містили, насамперед, вимогу до уряду Речі Посполитої підтвердити скасовані "Ординацією" 1638 р. козацькі права і привілеї та ліквідувати унію [35].

Переможний в цілому хід подій перших двох років Національно-визвольної війни значно розширив спектр завдань повстанців, поклав початок створенню Української козацької держави. Провідну роль у цьому процесі відігравало козацтво, яке в окремих регіонах становило основну масу населення. Це дало підставу Богданові Хмельницькому конкретизувати мету боротьби — визволення всіх українських земель (поряд з терміном "Україна" гетьманом вживалося і "Русь", як данина історичним традиціям). Під час переговорів з королівськими комісарами (лютий 1649 р.) у Переяславі він виступав уже не лише як козацький гетьман, а й "самодержцем руським", представником усього народу, заявляючи: "Визволю з лядської неволі народ руський увесь... Допоможе мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша,— щоб, знищивши селян, на козаків не ударили" [36]. Тобто з розгортанням Національно-визвольної війни козацтво чітко усвідомлювало себе не лише окремим станом, а й виразником загальнонаціональних інтересів.

Отже, серед головних чинників формування козацької самосвідомості слід назвати створення Запорозької Січі, де кристалізувалися стереотипи поведінки і морально-етичні цінності. Захист українських земель від татарської агресії став життєвою потребою запорожців, що поряд із шляхетськими традиціями сприяло творенню козацького ідеалу. На становлення духовних основ козацької верстви впливали ідеї спадкоємності історичних традицій Русі-України, розгортання визвольного руху проти іноземного панування, а також поява серед запорожців постатей, які уособлювали моральний авторитет серед учасників.

1. *Голеніщев-Кутузов И. Н.* Гуманизм у восточных славян: Украина и Белоруссия.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.—С. 51.
2. *Паславський І. В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.— К.: Наук, думка, 1984.—С 92, 106—124.
3. *Яковенко Н.* "Чоловік добрий" і "чоловік злий": з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI — середині XVII ст.: *Medievalia ukrainika*: ментальність та історія ідей.—К., 1992.—Т. 1.—С. 91.
4. *Борецький І.* Протестація//Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.— К.: Наук, думка, 1988.—С 323.
5. *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры.— М.: Наука, 1984.—С. 202.
6. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси.— Спб., 1874.—Т. 1.—С. 69.
7. *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.).— К.: Либідь, 1998.—С. 121.
8. *Кравченко І.* Світ запорозький та його цінності // Запорожці. До історії козацької культури.— К.: Мистецтво, 1993.—С 27.
9. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків.— Львів: Світ, 1990.— Т. 1.— С 173.
10. *Хейзинга //.* Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах.— М.: Наука, 1988.— С. 81.
11. *Дашкевич Н. П.* Рыцарство на Руси — в жизни и поэзии // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца.—К., 1902.—Кн. 16.—С. 13.
12. *Czarnowski T.* Ukraina i Zaporozze czyli historia kozaków.— Warszawa, 1854.— Т. 1.— С. 48—49.
13. *Dubiecki M.* Obszar i studia historyczne.— Warszawa, 1899.—С. 79.
14. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього коша запорозького.— Дніпропетровськ: Січ, 1994.— С 76—77.
15. Система карательных мер в Запорожье. Автор — А. Д-ской // Киевская старина, 1883.— Т. XL.— С. 1—2.
16. *Залізняк Л.* Нариси стародавньої історії України.— К.: Абрис, 1994.—С 179.
17. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі.— К.: Вид-во АН У РСР, 1960.— С. 39—40.
18. *Карсавин Л. П.* Монашество в средние века.— Спб., 1912; *Печников Б. А.* "Рыцари церкви" кто они? Очерки об истории и современной деятельности католических орденов.— М.: Политиздат, 1991.
19. *Bartosz Paprocki.* Herby gycerstwa polskiego.— Kraków, 1858.—С. 158.
20. *Ibidem.* Panosza, to jest wystawienie panów i paniąt ziem ruskich i podolskich z męstwa, z obyczajów i z innych spraw poczcziwych.— Kraków, 1575.— С. 123.
21. *Wereszczyński Jozef.* Publika // Pamiętnik kijowski.— Londyn, 1959.—С. 141—142.
22. Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— К., 1863.— Ч. 3 — Т. 1.— С. 54.
23. Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. Ф. Archiwum Zamojskich (далі — AGAD AZ), spr. 153, s. 17.
24. *Ibid*, s. 8.
25. *Сакович К.* Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українські гуманісти епохи Відродження.— К.: Наук, думка, 1995.— Ч. 2.— С 233.
26. AGAD. Archiwum Radziwiłłów II (далі — AR), spr. 1161, s. 4.
27. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.— К., 1898.— Т. 1—2.— С. 420.
28. Архив ЮЗР.— К., 1887.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 233.
29. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— К., 1883.— Т. 1.— С. 405.
30. AGAD AR II, spr. 1546, s. 4—6.
31. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca *Szymona Okolskiego*.— Kraków, 1858.—С. 27.
32. *Ibid*.—С. 16,26.
33. *Ibid*.—С. 90.
34. Центральний державний історичний архів України.— Ф. КМФ 15, оп. 1, spr. 10, арк. 38 зв.
35. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.— С 30, 35, 38, 41, 43.
36. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.— С. 320—321.

Shcherbak V. O.

FORMATION OF THE COSSACK SELFCONSCIOUSNESS

(the end of the 16th — the first half of the 17th cent.)

This article analyses the factors of the formation of cossack selfconsciousness as well as the role and significance of Zaporozka Sich in this process. The influence of the idea of succession of the historical Rus-Ukrainian traditions and national liberatory movement on the evolution of mental principles of cossacks is distinguished in this work.